

Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde “Batı Bilgisi”nin Yorumlanması

Interpretation of "Western Knowledge" in the first Ottoman Texts Describing the West

Adem ÖLMEZ*

Öz

Batı'nın Osmanlı ile teması iki şekilde olmuştur. Bunlardan birisi iki kültür havzasının coğrafi olarak yan yana gelmesinin bir sonucu olarak kurulan temastır. Bu etkileşim denk kültürlerin birbirinden etkilenmesini sağlamıştır. Bu tür kültürel temasta üstün olan taraf olmadığından hegemonik bir etki yoktur. İkinci temas biçimi, üstün bir kültür olarak Batı'nın diğer toplumlarla karşılaşmasıdır. Bu tür karşılaşma farklı toplumlarda farklı tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu da Batı dışı toplumlarda farklı modernleşme biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Osmanlı'nın, Rusya'nın, Japonya'nın ve dünyanın diğer Batı dışı toplumlarının modernleşmesi buna örnek olarak verilebilir. Osmanlı'da birinci tür temasın 16. Yüzyıla kadar devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak, 16. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren geri kalmışlığın farkedilmesiyle birlikte, ikinci tür temasın yani üstün bir kültürle geri kalmış bir kültürün karşılaşmasının görülmeye başladığını söyleyebiliriz. Osmanlı toplumu içinden çıkan entelektüeller bu ikinci süreci inceleyerek değişik biçimlerde yorumlamışlardır. Siyasetnâmeler, sefaretnâmeler, seyahatnâmeler ve layihalarda bu yorumların izlerine rastlanmaktadır. Osmanlı modernleşmesini anlayabilmek için bu ilk metinlerin tematik analizlerinin özel bir önemi olduğunu söylemek mümkündür. Batıdaki gündelik hayat, teknolojik ve bilimsel gelişmeler ve devlet sistemi Osmanlı entelektüellerinin ilgilendikleri konular olmuştur. Biz bu çalışmamızda Batı'dan bahseden ilk metinlerde “Batı bilgisi”nin nasıl yer aldığını tespit etmek istiyoruz. Bu çerçevede örnek olarak belirlediğimiz Hasan el Kafi'nin 1596'da yayımladığı Usûl'l-hikem fi-nizâmü'l-âlem adlı eserini, İbrahim Müteferrika'nın 1732'de yayımladığı Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem adlı eserini ve Reisü'l-küttap Atıf Efendi'nin 1798'de yazdığı layihasını tematik olarak analiz etmek istiyoruz. Bu ve benzeri eserlerin Batı'ya yaklaşımının tespit edilmesi, Osmanlı'nın Batılılaşma serüveninin temel kodlarının anlaşılması açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Usulü'l-hikem, Batı Etkisi, Hasan El Kafi, Müteferrika, Atıf Efendi

Abstract

The contact of the West with the Ottomans occurred in two ways. One of these is the contact established as a result of the geographic juxtaposition of the two cultural basins. This interaction has enabled identical cultures to be influenced by each other. There is no hegemonic effect since there is no superior party in this kind of cultural contact. The second contact form is the encounter of the West as a superior culture with other societies. This kind of encounter has led to different reactions in different societies. This has led to the emergence of different forms of modernization in non-Western societies. The modernization of the Ottoman Empire, Russia, Japan and other non-Western societies of the world can be given as an example. It is possible to say that the first kind of contact in the Ottoman Empire continued until the 16th century. However, with the realization of backwardness since the last quarter of the 16th century, we can say that the second type of contact, that is, the encounter between a superior culture and a backward culture, has begun to appear. Intellectuals emerging from the Ottoman society examined and interpreted this second process in different ways. The traces of these interpretations are found in Siyasetnames, Sefaretnames, Seyahatnames and layih. It is possible to say that the thematic analysis of these early texts had a special importance in understanding the Ottoman modernization. The daily life, technological and scientific developments, and the state system in the West were the issues of interest for Ottoman intellectuals. In this study, we want to determine how "Western knowledge" was included in the first texts mentioning the West. Within this framework, we have determined as an example Hasan el Kafi's work called Usûl'l-hikem fi-nizâmü'l-âlem, published in 1596, and Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem, published by İbrahim Müteferrika in 1732. and Reisü'l-küttap Atıf Efendi's statement written in 1798, we want to analyze thematically. Determining the approach of these and similar works to the West will make important contributions to understanding the basic codes of the Westernization adventure of the Ottoman Empire.

Keywords: Usulü'l-hikem, Western Influence, Hasan El Kafi, Müteferrika, Atıf Efendi

* (Prof. Dr.); İstanbul Medeniyet Üniversitesi, ademolmez@yahoo.com; ORCID:orcid.org/0000-0003-3157-1132

Kaynak Gösterme: Ölmez, A. “Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde “Batı Bilgisi”nin Yorumlanması”. Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 6 (2020): 170-183.

Giriş

Batı’da ortaya çıkan düşünme ve yaşama biçimlerinin Osmanlı Devleti’ne ne zaman girmeye başladığı modernleşme tarihi araştırmalarının incelediği bir konudur. Kuşkusuz medeniyetlerin güçlenmesi ve zayıflaması bu anlamda işaret veren genellemelerdir. Ancak kesin bir tarihe işaret etmek her zaman mümkün olamamaktadır. Bu anlamda bir kanaate ulaşmak için zengin Osmanlı literatürünün incelenmesi gerekmektedir. Bu literatürün başında siyasetnameler, sefaretnameler, nasihatnameler ve ıslahatnameler gelmektedir. Bu metinlerde Batı etkisinin izini sürmek mümkündür.

Osmanlı literatüründe Batıya dair eserleri iki grupta incelemek gerekmektedir. Bunlardan birisi herhangi bir üstünlük vermeden yabancı bir kültürü veya coğrafyayı “anlatan tarif eden” metinlerdir. İkincisi ise üstün ve örnek alınması gereken “bir özne olarak” Avrupa’ya dair yazılan eserlerdir. Bu sürecin nereden ikiye ayrılışını kesin bir tarihle belirtmek mümkün değildir. Ancak bu konuda genellemeler vardır. Mesela, Ülken’e göre en azından askeri ve teknik alanda bu kırılma Karlofça Antlaşması ile olmuştur.¹ Zürcher, bu süreci Avrupa’nın nüfuzunun artması ve Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya sisteminin bir parçası haline gelmesiyle ilişkilendirmiştir.² Lewis, Osmanlı’nın bilinçli olarak Batı’ya yönelmesinin ilk defa 18. yüzyıl başlarında olduğunu vurgulamıştır.³ Berkes ise, 17. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı yazarlarının Batı’nın gelişmesinin “gelip geçici bir bunalım” olmadığını kavradıklarını söylemiştir.⁴ Bu tespitlerden de anlaşıldığı gibi modernleşme tarihi yazarlarının ekseriyeti, 17. yüzyılın ortalarından 18. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede, Osmanlı entelektüellerinin Batı’daki gelişmeleri görmeye ve buna dair eserler yazmaya başladığını ifade ediyorlardı. Bu genellemelere göre, 17. yüzyılın ortalarından önce Avrupa’ya dair yazılmış eserler yukarıdaki tasnifte ilk gruba giren eserlerdir. Yani herhangi bir üstünlük vermeden Batı’yı “tarif ve tanımlama”ya çalışan eserlerdir. Bu tarihten sonraki eserler ise Batı’nın gelişmesini vurgulayan metinler olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu sınıflandırmayı kesin bir tarihle ikiye ayırmak mümkün değildir. Literatür incelendiği zaman bu genellemelerin yanıltıcı noktalar taşıdığı görülebilir. Yani beklenmedik bir dönemde 16. Yüzyılın sonlarında bile Batı’nın gelişmesine atıfta bulunan eserlerin olması bu geçişi kesin bir tarihe indirgemenin mümkün olmadığını gösterir.

Osmanlı literatüründe “Batı Bilgisi”ne dair farklı formlarda birçok metin vardır. İlklerinden birisi 1580’de yazılarak III. Murad’a takdim edilen *Tarih-i Hind-i Garbi*’dir. Emir Mehmed İbn Emir Hüseyin el-Suûdî (ö.1591) tarafından yazılan bu eser Kolomb’un Amerika’nın keşfinden başlayarak ve Ümit Burnu ve uzak doğudaki yeni yapılan keşiflere kadar bilgi vermektedir.⁵ Müellifin kendi ifadesine göre sadece yapılan gözleme dikkat çekilmektedir: “Akıl gözüyle yedi iklimi gözlemlerim. Yedi başlı ejderhanın baktığı gibi dünyayı bukalemun gibi rengarenk ve türlü türlü gözleyip, dönüşü üzerinde düşünür ve bu sözlerle anlatmaya gayret ederdim” der.⁶ 1730’da Mütferrika tarafından basılan bu eserde, Osmanlı Devleti’nin Süveyş Kanalı’nı açması halinde uzak doğu mallarının kolaylıkla Osmanlı limanlarına geleceğini belirtilmesi müellifinin ileri görüşlülüğünü göstermiştir.⁷ Bu eserde Batı’nın gelişmesine dair bir değerlendirme yoktur. Bu bakımdan ilk grup eserlerin örneklerindedir. 1590’lı yıllarda yazılan Hasan El Kafi’nin (1544-1616) *Usûlü’l-hikem fî Nizami’l-Âlem* adlı eseri bu bağlamda zikredilmesi gereken en dikkat çekici eserdir. Bu eser aşağıda ayrıntılı analiz edileceği gibi “erken” denilebilecek bir dönemde Batı’daki gelişmelerden söz

¹ Ülken, *Çağdaş Düşünce*, 13.

² Zürcher, *Modernleşen Türkiye*, 15.

³ Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, 46.

⁴ Berkes, *Çağdaşlaşma*, 39.

⁵ *Tarih-i Hind-i Harb-i veya Hadis-i Nev*, 25-115.

⁶ *Tarih-i Hind-i Harb-i veya Hadis-i Nev*, 33.

⁷ *Tarih-i Hind-i Harb-i veya Hadis-i Nev*, 53,55.

edebilmiştir. Bu bağlamda zikredilmesi gereken müelliflerden birisi de Katip Çelebi'dir (ö.1657). Müslümanların Avrupa ülkeleri hakkında bilgisiz olduğunu fark ederek Avrupa'yı Osmanlı toplumuna anlatmak için eserler yazmıştır. Bu eserlerden en önemlisi *İrşadü'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ*'dır.⁸ Katip Çelebi bu eserinde "Fırak-ı Nasara bir millet iken ruy-ı zeminde münteşir olup bir merteye çoğaldı ki sa'ir tevaif u milal sevâdına [diğer topluluklar ve milletlerin çokluklarına] bedel olmağa yaklaşıb aktar-ı arzı gemilerle geşt u gûzar eyleyüb [gezip dolaşıp] muhit-i şarki ve garbi nice dar u diyara musallat olub aldı" demektedir. Çelebi burada Avrupalıların nüfusça artmasına ve dünyanın geri kalan kısımlarında hakimiyet kurmalarına dikkat çekmektedir. Ayrıca Avrupalıların bu başarılarına rağmen Osmanlı'yı etkileyecek düzeye gelmediklerini de belirtmektedir.⁹ Bu tespiti yaşadığı yüzyılla birlikte düşünüldüğünde oldukça yerindedir. Bu metnin 17. yüzyılın ortalarında yazıldığı düşünülürse o dönemi anlatmak için uygun bir ifadedir.¹⁰ Avrupa'nın güçlenmesine karşı ne gibi tedbirler alınması gerektiğine dair teklifleri de vardır. Onlar hakkında bilgi edinerek, tecavüzlerinden korunmak gerekmektedir.¹¹ Eserde İspanya, Portekiz, Danimarka, Norveç, Erdel, Macaristan, Venedik, Boğdan ve Papalık'tan bahsedilmektedir. Bahsedilen yerlerden bazıları o gün itibari ile Osmanlı toprağıdır. Ancak halkın ekseriyeti ve yöneticilerinin gayrimüslimlerden oluşması nedeniyle yabancı ülkeler gibi söz etmesi dikkat çekmektedir.¹² Katip Çelebi'nin Osmanlı kamuoyunu Avrupa'dan haberdar etmek için hazırladığı eserlerden birisi de *Tarih-i Frengi Tercümesi*'dir. Aslında bu eser Johann Carion'un 1548'de Paris'te yayımladığı *Chronicle* adlı eserinin tercümesidir. Bu eserde önce Hz. Adem'den başlayarak insanlığın ilk dönemleri ve Nuh Tufanı'nı anlatılmış, daha sonra Yunan ve Roma tarihlerinden, Şam ve Mısır padişahlarından, Makedonya Savaşları'ndan, Cermenyalıların İtalya'daki savaşlarından, Troya Savaşı'ndan, Atilla'nın seferlerinden, Got ve Vandalların tarihlerinden, İslam dininin ortaya çıkmasından, Timur'dan ve Almanlardan ve kendi dönemine kadar Osmanlı tarihinden bahsedilmiştir.¹³ İçerdiği konulardan anlaşıldığı gibi Avrupa hakkında genel bir bilgi vermektedir. Şinasi bu eseri *Tasvir-i Efkar*'da neşrederken, "bizde Avrupa'nın genel durumuna dair, bu eserden başka bilgi alınacak bir kitap olmadığı için" yayımladığını belirtmiştir.¹⁴ Öte yandan Katip Çelebi Batı'nın coğrafi bilgilerinden bahsettiği eserler de yazmıştır. Fransız rahibi iken ihtida eden Şeyh Mehmet İhlasi'nin *Atlas Minör* tercümelerinden faydalanarak *Cihannüma*'yı hazırlamıştır. *Atlas Minör*'ü şark coğrafyasına ait yeni bilgilerle genişletmiştir.¹⁵ Bu eserinde batıdan ve doğudan birçok ülkenin coğrafi özelliklerinden bahsetmiştir.¹⁶ Ayrıca 1646'da Girit Seferi sırasındaki gözlemlerine dayanarak yazdığı *Müntehab-ı Bahriyye*'de de Akdeniz ve Ege hakkında bilgiler vermiştir.¹⁷ Katip Çelebi yaptığı çalışmalarla Batı bilgisinin tanınması açısından önemli katkılar sağlamıştır. Ancak bu bilgiler yaşadığı yüzyılın özelliklerine uygundur. Yani Batı'nın ideolojik yönlerinden değil nüfus ve coğrafya yapısından ve bu yapının getirdiği yeniliklerden bahsetmiştir. Çalışmalarıyla hem Batı kültürüne aşinalığı hem de İslam kültürüne vukufiyeti ile 17. yüzyılın en büyük entelektüellerinden birisi olduğunu

⁸ Gökyay, *Katip Çelebi*, 26.

⁹ Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 37.

¹⁰ Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 38.

¹¹ Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, 135.

¹² Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 23.

¹³ Katip Çelebi, *Tarih-i Frengi Tercümesi*, 8-225.

¹⁴ Gökyay, *Katip Çelebi*, 25.

¹⁵ Ülken, "Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız", 178.

¹⁶ Katip Çelebi, *Cihannüma*,

¹⁷ Katip Çelebi, *Müntehab-ı Bahriyye*, 19.

göstermiştir.¹⁸ Ülken onu, “17. asır fikir tarihimizde Garba çevrilmiş düşünceyi hazırlayan sağlam realist görüşe sahip bir fikir adamımızdır” ifadeleriyle tanımlamıştır.¹⁹

Bu az sayıdaki öncü çalışmalarda Batıdaki gelişmelere dikkat çekilirken, geleneksel siyasetname yazımında Batı’daki gelişmelerden bigâne kalınmıştır. Bu eserlerde Osmanlı Devleti’nin geri kalışını açıklamak için kadim gelenekten kopuş ön planda tutulurken Avrupa’daki gelişmeler “örnek alınacak konular” olarak görülmüyordu. Avrupa’da yeni ortaya çıkan dini anlayışlarla geleneksel inanç sahipleri arasında ortaya çıkan çatışmaların devam ettiği dönemde yazılan eserlerde Batı’ya karşı suskun bir üslup vardır. Howard’ın tespit ettiği gibi, “nasihatname yazarlarının bu yeni mefhumlarla hiçbir ortak noktaları yoktu.”²⁰ Kadim uygulamaların, yeniden eski işlerliğini kazanabilmesi için çeşitli öneriler üzerinde duruluyordu. Vurgulanan konuların başında kanun idaresi, geleneğe saygı ve liyakatin önceliği geliyordu.²¹ Bu anlamda öncü eserlerden birisi Lutfi Paşa’nın (ö. 1564) *Asafname*’sidir. Lutfi Paşa bu eserde sadrazam olduğu zaman eski kanun ve nizamların farklı uygulanmaya başlandığını, bu nedenle kendisinden sonrakilere kadim uygulamaların doğrusunun ne olduğunu göstermeyi hedeflediğini belirtiyordu. Yani kadim uygulamaların unutulmaması için çalışıyordu. Gelibolulu Mustafa Âli (ö.1600) 1580’de Halep’te yazdığı *Nushatü’s-selatin*’de hükümdarlara nasihat ederek Osmanlı Devleti’nde geleneksel sistemin bozulduğunu anlatıyordu. Ayn Ali Efendi, 1607’de yazarak Kuyucu Murad Paşa’ya takdim ettiği *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân*’ında toprak ve askeri sistemdeki aksaklıkların nasıl giderileceğini yazıyordu. Veysi (ö.1628), 1608’de I. Ahmed’e sunduğu *Hâbnâme*’sinde Büyük İskender ile I. Ahmed’in temsili konuşmalarına yer vererek, ülkenin gelişmesi için işlerin ehil insanlara verilmesini vurguluyor ve Sultan I. Ahmed’i teselli ediyordu. Koçi Bey (ö.1648), IV. Murad ve Sultan İbrahim’e sunduğu risalelerinde devletin bozulan düzeninin nasıl düzeleceğine dair görüşlerini anlatıyordu. Özellikle IV. Murad döneminde görülen aksaklıkların düzeltilmesi için çeşitli önerilerde bulunuyordu. Defterdar Sarı Mehmed Paşa (ö.1717), *Nesâyihü’l-Vüzerâ ve’l-ümera* adlı eserinde yüksek devlet memurlarının nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair nasihatlerde bulunuyordu.²² Bu eserler Osmanlı’nın kadim uygulamalarına dönülmesi halinde ülkenin içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtulacağını söylüyordu.

Yukarıda dikkat çekildiği gibi Batı bilgisinden bahseden eserlerin ortaya çıkışı ile kadim geleneğin örnek gösterildiği eserlerin kronolojik olarak bir sıraya konulması mümkün görülmemektedir. Eş zamanlı olarak iki tür esere de rastlanabilmektedir. Batı bilgisindeki gelişmeden bahseden eserler 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ortalarında görülürken, kanun-ı kadime dönülmesinden bahseden eserlerin ilk örnekleri 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmektedir.

Bu eş zamanlı yazımın 18. yüzyılın başından itibaren değişmeye başladığı dikkat çekmektedir. Artık Avrupa’nın teknolojik ilerlemesine dair yazılan metinler artmaya başlamıştır. Bu dönemde Avrupa’yı anlatan layihalar görülmeye başlamıştır. 1714’te kaleme alınan ancak kimin yazdığı bilinmeyen bir layihada, Avusturya’nın idari yapısından, hükümdarın özelliklerinden ve eyalet yönetiminden bahsediliyordu.²³ 1725’te yazılan ancak yazarı hakkında ittifak olmayan *İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa* adlı eserde Avrupa ülkelerinin adları, başkentleri ve sınırları inceleniyordu.²⁴ 1720’lerin sonunda kaleme alınan *İklîm-i Avrupa’da Vâkı’*

¹⁸ Katip Çelebi, *Târih-i Frenji Tercümesi*

¹⁹ Ülken, “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, 177.

²⁰ Howard, “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, 222.

²¹ Howard, “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, 189.

²² Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, 69.

²³ Demir, “Avrupa Layihaları”, 4.

²⁴ Demir, “Avrupa Layihaları”, 5.

Mülûk ve Mîlel-i Nasârâ adlı eserde de Avrupa'daki siyasi yapılanmalar hakkında bilgiler veriliyordu.²⁵ Batı bilgisinin Osmanlı'ya taşınmasında önemli bir işlev gören araçlardan birisi de sefaretnamelerdir. Bu eserlerin ilk örneklerinden birisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin (1670-1732) *Sefaretnamesi*'dir. Sultan III. Ahmed, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'ye bizzat gittiği yerlerdeki uygulamaları öğrenerek gelip kendilerine aktarmasını istemiştir. Böylece Osmanlı sultanları isteyerek Batıdan gelen bilgiye kucak açmaya başlamışlardır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi sefaretnamesinin Osmanlı modernleşmesi için önemini Ahmed Hamdi Tanpınar, "Bu kitabın hemen her satırında gizli bir mukayese fikrinin beraberce yürüdüğü görülür. Hakikatte bu sefâretnâme'de bütün bir program gizlidir"²⁶ cümleleriyle özetlemiştir. Batı etkisinin çok net olarak görüldüğü eserlerden birisi de İbrahim Müteferrika'nın (1674-1745) *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* adlı eseridir. Bu eserde aşağıda anlatılacağı gibi, Batıdaki gelişmelerden bahsedilerek o noktada eksikliklerimizi nasıl giderebileceğimize dair tespitlere yer verilmiştir. Bu anlamda zikredilmesi gereken önemli eserlerden birisi de Reisülküttap Atıf Efendi'nin (ö.?) *Muvazene-i Politikaya Dair* layihasıdır. Bu eser 19. Yüzyılın başında Osmanlı entelektüellerinin Avrupa'ya bakışını görmek için önemlidir. Bunların dışında İgnatius Mouradge D'ohsson'nun (1740-1807) *Nizâm-ı Asker ve Levâzım-ı Harbe Dâir* iki layihası, Ebubekir Ratıb Efendi'nin (ö.1799) *Nemçe Sefaretnamesi*, Mustafa Rasih Efendi'nin (1743-1803) *Rusya Sefaretnamesi*, Sadık Rifat Paşa'nın (1807-1857) *Avrupa Ahvaline Dair* risalesi bu çerçevede değerlendirilebilecek yüzlerce eserden sadece birkaç örnektir.

Biz bu çalışmada "Batı bilgisi"ni Osmanlı aydın ve bürokratlarının nasıl yorumladığını belirlemek için üç örnek eser üzerinden hareket etmeyi uygun bulduk. Bunlar Hasan El Kafi'nin *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, İbrahim Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* ve Reisülküttap Atıf Efendi'nin (ö.?) *Muvazene-i Politikaya Dair* eserleridir. Yaklaşık yüzer yıl arayla yazılan bu eserlerde Osmanlı aydın ve bürokratlarının "Batı bilgisi"ni nasıl yorumladığını tespit etmek istedik. Ayrıca yukarıda örnekleri verildiği gibi 18. Yüzyıl başında Batı'dan bahsedilmeye başladığına dair görüşlerin yeniden gözden geçirilmesinin uygun olacağını düşündük.

"Kadim" İçinde "Cedit": Hasan El Kafi

Konu hakkındaki ilk eser *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*'dir. Bu eserin birçok baskısı yapılmıştır. Yer ve tarih gösterilmeyen ilk baskısı bugün Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır. Ayrıca 1870'de Tevfik imzası ile *Asır* gazetesinde popüler bir tercümesi yayımlanmıştır.²⁷ 1913'te (1331) Ahmed Reşid Paşa tarafından eserin ilaveli bir tercümesi daha yapılmış ve Hicaz vilayeti matbaasında basılmıştır. Öte yandan eser hakkında 19. yüzyılın başlarından itibaren Fransızca (1824), Macarca (1909), Almanca (1911) ve Sırpça (1919) çalışmalar da yapılmıştır.²⁸

Müellifi Hasan El Kafi Bosna eyaletine bağlı Akhisar'da (Prusac, Mittelbosnien) doğmuştur. Memleketinde başladığı eğitim hayatını İstanbul'da ikmal ettikten sonra, yeniden Akhisar'a dönerek kadılık yapmıştır. Burada ilmi eserler vücuda getirerek tekrar İstanbul'a gelmiştir. Daha sonra Budin eyaleti Sirem sancağı kadılığına atanmış, 1591'de de hacca gitmiştir. Kafi, siyasetname türünde olan *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem* adlı eserini Akhisar'da yazdıktan bir süre sonra 1596'da III. Mehmed'in Eğri Seferi'ne katılmıştır. Sefer sırasında eserini kendi ifadesi ile "ulemâ-yı devlet ve erkân-ı devlet ve âyan ve vüzerâ-yı kirâm-ı divân hazerâtına arz ve iş'ar" eylemiştir. Bunun üzerine danıştığı bürokratlar eserini takdir ederek

²⁵ Demir, "Avrupa Layihaları", 7.

²⁶ Arıkan, "Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi", 551.

²⁷ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, Müt. Tevfik, İstanbul 1287.

²⁸ İpşirli, "Hasan Kâfi El-Akhisar", 246.

Türkçe'ye çevirmesinin uygun olacağını söylemişlerdir.²⁹ Mükafat olarak da Akhisar kazası “tekaüd tarikiyle” kendisine verilmiş ve bölgenin talebelerine ders okutması şart koşulmuştur.³⁰ Bunun üzerine Kafi, Arapça cümlelerin yanına Türkçe cümleler yazmak suretiyle eserini tercüme etmiştir. Eserinde, “On yıldan daha ziyade zamandan beri zuhur eden umurda fikr eyledim. Bana münkeşife oldu. Bu hususta yani dokuz yüz seksen [1573] tarihinden beri vaki‘ olan ihtilâl ve teşevvüş hususunda feth ü keşf oldu” sözleriyle incelediği yılları belirlemiştir.³¹ Genel olarak ülkedeki sıkıntıları ortaya koyarken üç konuya dikkat çekmiştir. Bunlar, “adaletin ihmal ve tekâsülü”, “müşâverede dahi re’y ve tedbirde terk-i vâki olup ihmal olunduğu” ve “asker tedarikinde ve tedbirinde terk ve ihmal”dir.³²

Kafi'nin yaşadığı dönemde Batı'daki gelişmelerden söz eden metinler yaygın değildi. Çünkü 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti her alanda üstünlüğünü koruyordu. Aslında Osmanlı modernleşmesine dair tarih yazımında 16. yüzyıl erken bir dönemdi. Batı'da din savaşları bile sona ermemişti. Ancak Kafi bu kadar erken bir dönemde kendisinden sonra çok söz edilecek birçok konuya vurguda bulunmuştur. Bu vurguları ekseriyetle askerlikle ilgilidir. *Usûlü'l-hikem fi nizâmi'l-âlem*'de yukarıda ifade ettiğimiz gibi ülkedeki karışıklıkların nedenlerinden üçüncüsünü askerin tedarik ve tedbirinde gösterilen ihmaldi. Bu bahis anlatılırken, eski padişahların askerin durumunu öğrenmek için kimseye güvenmedikleri, kendilerinin kontrol ettiği askerin her şeyinin hazır olmasından sonra savaşa gittikleri belirtiliyordu. Bundan sonra Avusturya ordusu ile Osmanlı ordusunun teknik ve insan gücü bakımından mukayesesi yapılıyordu. Yazıldığı tarih itibarıyla erken denebilecek bir dönemde Batı'nın gelişmiş olan bazı özelliklerinden söz edilerek Osmanlı ile mukayesesi yapılıyordu.

Bu bilgilerden birisi Batılı askerlerin yeni silahlar kullanması karşısında Osmanlı askerinin acz içinde kalmasıdır. Diğer bir ifade ile düşman askerinin zaman zaman Osmanlı askeri karşısında üstünlük kurabilmesidir. “Biz elli yıldan beri diyarımızda ki serhadd-ı Hırvattır, tecrübe ettik. Tahkik ehl-i harbden olan düşmanlarımız her bâr ki yeniden bir türlü yarak [silah] ihdâs edip kullanmağa başlasalar bizim üzerimize galebe eylemeğe başlarlar. Andan sonra hemen ki biz dahi oncılâyın yarak edinip kullanmağa başlasak. Hemen Allah hazretlerinin avniyle mel'unlar üzre gâlip oluruz. Zira din-i İslam kuvvet üzeredir.”³³ Burada elli yıllık tecrübeden bahsedilerek bu süreçte yaşanan sıkıntılardan söz ediliyor. Bu sözün söylendiği tarihi 1595 kabul etsek, elli yıl öncesi 1545 yılına tekabül eder. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının (1520-1566) ortalarından itibaren yarım asırlık bir süreçten bahsedilir. Burada Avusturya orduları “tahkik ehl-i harp” olarak tanımlanır. Yani düşman araştırmacı savaşçılar konumuna gelmiştir. Bu özelliklere sahip düşman “her bâr ki yeniden bir türlü yarak [silah] ihdâs edip kullanmağa başlasalar bizim üzerimize galebe eylemeğe başlarlar.” Bu ifadeler dönemin genel özelliklerine bakılırsa oldukça erken bir tespit olduğunu söylemek mümkündür. İfadenin ikinci kısmı Batı'nın tam olarak üstünlük sağlamadığının göstergesi olarak görülüyor. “Andan sonra hemen ki biz dahi oncılâyın yarak edinip kullanmağa başlasak. Hemen Allah hazretlerinin avniyle mel'unlar üzre gâlip oluruz. Zira din-i İslam kuvvet üzeredir.” Osmanlı'nın o silahlardan edinerek kullanmaya başlayınca galibiyetin Osmanlı'ya geçmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken vurgular “onlar gibi silah edinme” meselesi ve o silahlarla “yeniden zafer” kazanılmasıdır. Onlar gibi silah edinmek kavramı onların elindeki silahın daha üstün olduğunu ima ediyor. Bu tespitler Osmanlı askerinin elinde gelişmiş silahlar yok muydu? sorusunu akla getiriyor. Kuşkusuz o yıllarda Osmanlı askerinin elinde yüksek kalitede silahlar vardı. Bütün bunlara rağmen Avusturyalıların silahlarının bazı üstün

²⁹ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 3.

³⁰ İpşirli, “Hasan Kâfi El-Akhisarî”, 240.

³¹ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 4.

³² Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 4-5.

³³ Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fi Nizami'l-Âlem, tarihsiz*, 31-32.

özelliklerinin var olduğu anlaşılıyor. O silahlarla yeniden zafer kazanılması meselesi de o yıllarda Osmanlı ordusunun hala zaferden zafere koşan bir güç olduğunu gösteren ifadelerdir. Yani henüz sürekli yenilen bir ordu yoktur. Bu ifadeler aslında zamanına uygun sözlerdir.

Kafi'nin dikkat çektiği ikinci nokta düşmanın yeni icat ettiği silahları mübalağa ile kullanmasıdır: “Ammâ şimdiki zamanda ehl-i harb olan düşman mübâlağa eder oldular. İhdâs olunan bazı yaraklar kullanmakta. Tüfenkler ve toplar gibi, yani nice türlü tüfenkler ve toplar ihdâs edip ifrat ile kullanır oldular.”³⁴ Burada son zamanlarda düşmanın elde ettiği top ve tüfekleri “ifrat ile” kullanmaya başlamasıdır. Bu ifadeden Avusturya ordusunda seri atış yapabilen silahlar kullandığını göstermektedir.

Dikkat çekilen üçüncü nokta ise Osmanlı askerinin ihmal ve firarlarıdır: “Ammâ bizim askerimiz ol makule yaraklar edinip isti‘mal eylemede ihmal eder oldular. Belki kadimden olan yarakları bile istimal etmede ihmal eder oldular. Pes bu sebep ile uğradılar, şol nesneye ki uğradılar. Yani cenge dayanamayıp firar eder oldular. Allah Teâlâ hazretleri onları hayra hidâyet edip nusret müyesser eylese.”³⁵ Yani Osmanlı askerinin onlar gibi silahlar edinip kullanmayı ihmal ettiğini, hatta eski zamandan kalma silahları bile ihmal ettiklerini belirtmektedir. Bundan dolayı da savaş şartlarına dayanamayarak kaçmaya başladıklarından söz etmektedir.

Bu bilgiler 16. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı askerinin tavrını anlamamıza yardımcı olmaktadır. 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı askerinin gerek teknik ve gerekse askeri disiplin açısından iyi bir seviyede olduğu bilinmektedir.³⁶ Çin’de Ming Sülesi’nin hüküm sürdüğü 1590’ların sonunda yazılan bir kitapta Osmanlı ateşli silahlarının Portekiz tüfeklerinden daha üstün olduğunu yazmaktadır.³⁷ 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı geri olmadığına göre, Kafi’nin bu tespitlerini nasıl değerlendirmek gerekir? Muhtemeldir ki, Osmanlı askerinin bu ileri durumuna rağmen Avusturya askerinin daha iyi hale geldiği anlaşılmaktadır. Mesela, Avusturyalılar 1595’te Estergon’u kuşattıkları zaman sürdürdükleri top ateşi Osmanlı’yı hayrete düşürmüştü. Çünkü beklediklerinden daha etkili bir saldırı gerçekleştirmişlerdi. Öte yandan Estergon’da bulunan İbrahim Peçevi Osmanlıların bir sene sonra giriştikleri Eğri kuşatmasında topçu tabyalarından birine komuta eden Anadolu Beylerbeyi Lala Mehmed Paşa’nın düşmanın ateş tekniklerini taklit ettiğini yazmıştı.³⁸ İbrahim Peçevi’nin Lala Mehmed Paşa’ya atfen söylediği “taklit” kavramı gündelik bir pratiği mi yoksa sonraki yıllarda yaygınlaşacak bir süreci mi anlatıyordu? Kuşkusuz Osmanlı ateşli silahlarda iyi olmakla beraber etkin kullanma açısından bazı eksiklikleri görülmeye başlamıştı. Gabor Agoston’un ifadesi ile, Osmanlıların 17 ve 18. yüzyıldaki yenilgilerinin sebepleri “askeri teknolojisinin varsayılan geriliği” ve “silah ve mühimmat tedarikinde görülen güçlüklerle” ilgili değildi. Agoston’a göre “Geri kalmışlık zannımca daha çetrefil bir olgu olup kurumsal, ekonomik, sosyal ve kültürel öğeleri de içermektedir. Üstünlüğün Avrupalılara geçmesini sağlayan daha iyi silahlar değil ama talim ve nizamın daha iyi ve üstün olması ile ikmal ve iâşe sisteminin daha sofistike hale gelip daha iyi işlemesiydi.”³⁹

Bütün bu bilgilere rağmen, Kafi’nin tespitleri ile zamanın silah teknolojisi ve insan unsuru arasındaki ilişki yeni tespitlerle geliştirilmesi gereken bir konudur. Bütün bunlarla beraber Batı etkisini 18. yüzyılda başlatan tarih yazımının gözden geçirilmesinin gerekliliği üzerinde düşünülmesi gereken başka bir konudur.

³⁴ Hasan El Kafi, *Usûlü’l-hikem fî Nizami’l-Âlem*, tarihsiz, 32.

³⁵ Hasan El Kafi, *Usûlü’l-hikem fî Nizami’l-Âlem*, tarihsiz, 32.

³⁶ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 149.

³⁷ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 66.

³⁸ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 149.

³⁹ Agoston, *Osmanlı’da Ateşli Silahlar*, 188.

Bilgi ve Teknikte İlerlemek: Müteferrika

İnceleyeceğimiz ikinci metin İbrahim Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem* adlı eseridir. Eser 1730'da yazılmış ve 1732'de Müteferrika Matbaası'nın 9. kitabı olarak yayımlanmıştır. Patrona Halil İsyanı'nın ülkenin başına açtığı badirelerin sonrasında yazılmış olması muhtemeldir. "Nizam-ı Cedit" kavramının ilk kez çok sayıda kullanıldığı eserde, her alanda yeniliğin nasıl yapılması gerektiğine dair bilgiler verilmektedir.

İbrahim Müteferrika (1670-1747) Erdel'e bağlı Koloszar'da doğmuştur. Doğum tarihi hakkında net bilgiler olmamakla birlikte 1670-1674 yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. İlk hayatına dair elimizde ayrıntılı bilgiler olmadığından birçok süpekülatif yoruma rastlanmaktadır. Devlet hizmetine sipah olarak başlamış, daha sonra müteferrikalığa geçmiştir.⁴⁰ Bu sırada Avusturya seferinde görevlendirilmiş ve Osmanlı'ya davet edilen Macar Bey'i II. Ferenc Rakoczy'nin yanında bulunmuştur. Rakoczy'nin ölümünden sonra da çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuştur. Bu arada İbrahim Müteferrika, İslâmî bilgisini derinleştirerek bu alanla ilgili kitaplar yazmış ve tavsiyelerde bulunmuştur. Onun önemli hizmetlerinden birisi de Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanlar arasında ilk matbaayı kurarak kitaplar basması olmuştur.⁴¹

Müteferrika'nın eseri Hasan El Kafi'nin eserinden yaklaşık 135 sene sonra yazılmıştır. Bu nedenle aradaki temel fark, Batı etkisinin açıkça görülmeye başladığı dönemde yazılmış olmasıdır. Üstelik bu anlamda başta sefaretnameler olmak üzere Batı'daki teknolojik gelişmelerden bahseden eserler yazılmaya başlanmıştır. Bu nedenle Müteferrika'nın eserine "Batı bilgisi"ni nasıl yorumladığı açısından bakılması gerekmektedir.

Müteferrika eserine alemin düzen ve tedbirinin Allah'ın yüksek iradesine bağlı olduğu gibi, düzelmesinin de onun ezeli iradesi ve ahir zaman peygamberinin sünneti ile olacağını belirterek başlamıştır.⁴² *Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem* üç babdan oluşmuştur. Birinci Bab'da askerinin düzeninin gerekliliği ve faydalarından; İkinci Bab'da coğrafya fenninin bilinmesinin insan hayatına faydalarından; Üçüncü Bab'da ise Hıristiyan askerlerin sınıflandırılmasından, barışta ve savaşta ne yaptıklarından, kanun ve merasimlerinden bahsedilmiştir. Müteferrika eserinin birçok yerinde Avrupa ile Osmanlı Devleti'ni kıyaslayarak Avrupa'nın ileriye geçmesinin nedenleri ve sonuçları üzerinde durmuştur. Batı'daki uygulama ve fenlere atıfta bulunularak, bunların Osmanlı Devleti'ne de getirilmesi gerektiğine dair fikirler ileri sürmüştür. Eserin 1732 yılında yayımlandığı düşünülürse bu tarihlerde Osmanlı bürokratları arasında "Batı'nın örnek alındığı gelişme modeli"nin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin *Sefaretnamesi*'nin 1720'lerin başında yazıldığı düşünülürse, bu günlerde Osmanlı başkentinde Batı etkisinin yaygın olduğunu söylemek mümkündür. O dönemde ortaya çıkan "Batılılaşma" coşkusundan Müteferrika'nın haberdar olmadığını düşünmek doğru değildir. Belki de Müteferrika'yı harekete geçiren unsurlardan birisi de bu Çelebi Mehmed *Sefaretnamesi*'dir.

Müteferrika *Usûl'ül-hikem fi Nizâmü'l-ümem*'de çözmeye çalıştığı problem "İslam dünyası geri kalırken Batı'nın neden ilerlediği" meselesidir. Kendi ifadesi ile "tavâif-i Nasârâ bir millet-i pür-nikbet [kötü bir millet] ve ahâli-i İslâm'a nisbet killet ve tynet u cibilliyette za'af ü hakâret üzere iken, bir müddetden beri âleme intişâr ile nice nice memâliki istilâ ve Devlet-i Aliyye-i kâhire-i Osmâniye askerine dahi sûret-i galebede" olmalarının nedenlerini anlama gayretidir.⁴³ Bu sorunun cevabını bulabilmek için, Latince bilgisini

⁴⁰ Afyoncu, "Müteferrika", 324.

⁴¹ Afyoncu, "Müteferrika", 325; Ünsal, Coşkun, "İbrahim Müteferrika", 1-4. 1; Şen, *Müteferrika*, 25-26.

⁴² Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 1.

⁴³ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 4a.

kullanarak tarih kitaplarındaki bilgilerden, askerlik kanunlarından, savaş taktiklerinden, değişik insanların vukuf ve maariflerinden, ukala, hükema ve zabıtlarla yapılan konuşmalardan yararlandığını söylemektedir.⁴⁴

Batı'nın gelişmesinin nedenlerinden birisi düşünüş, yaşayış ve algılayış tarzlarıyla ilgilidir. Kendi ifadesi ile, “Milel-i Nasârâ'nın ukalâ-yı dekâyık-şinâsı [ince bilgileri bilen akıl sahipleri] ve hikmet-âşinâsı [bilgiye sahip olmaları] nice müddetden beri kemâl-i cidd ü cehd ve sa'y u ihtimâm ve fikr ü mülâhaza ve tettebbu' ve taharrî ve müzâkere ve müşâvere” ile üstün konuma gelmişlerdir. Biz burada zikredilen hususları sınıflandırırsak dikkat çekilen noktalardan birisi “Milel-i Nasârâ'nın ukalâ-yı dekâyık-şinâsı” yani Avrupalıların bilime ve gelişmenin ince tekniklerine vakıf olmaları; İkincisi “nice müddetden beri kemâl-i cidd ü cehd ve sa'y u ihtimâm” yani uzun süreden beri gayret ve çalışma içinde olmaları; Üçüncüsü “fikr ü mülâhaza ve tettebbu” yani araştırma ve anlama gayreti; Dördüncüsü ise “taharrî ve müzâkere ve müşâvere” yani araştırma, tartışma ve aralarında istişare etme olduğunu söyler. Müteferrika İslam toplumlarının yeniden üstün hale gelebilmeleri için yeni bir tertip yapılmasını ve kadim gelenekte olmayan teknik aletlerin ve yöntemlerin öğrenilmesinin gerekli olduğunu savunur.⁴⁵

Batının üstün olduğu konulardan ikincisi coğrafya bilgileridir. Yeni Dünya'yı keşfeden Kolomb bunun örneklerinden birisidir. Kolomb, felsefe ve astronomide mahir olup, deniz ve karaları gösteren haritalar çizmekle, “mülûk-ı Nasârâ'ya kıyâmete değin ferâmuş olunmaz [unutulmaz] bir hizmet eyledi” demektedir. Hıristiyanlar şehirlerin haritalarını çıkarmak için çeşitli çalışmalar yapmaktadır. Müslümanlar ise bu alanda henüz “kendi memleketlerini dahi resm ü tasvire sarf-ı himmet” kılmamışlardır.”⁴⁶ Batılıların bu bilgileri dünyanın her tarafında toprak sahibi olmalarını kolaylaştırmıştır.

Müteferrika, “güruh-ı mekrue” dediği hıristiyanlarla “millet-i İslamiyye” dediği Müslümanların coğrafi olarak dünyada kapladığı yerlere de dikkat çekiyor. Ona göre dünya dört kısma taksim olunabilir. Bunlardan Avrupa ve Amerika'da millet-i nasara, Asya ve Afrika'da ise sair milletler yaşamaktadır. Millet-i nasara küçük bir yerde yaşamakta iken, “rûy-ı zemînde münteşir olup bir mertebe çoğaldı ki” her tarafta etkili olmaya başladılar.⁴⁷ “Bir alay tâ'ife-i pür-nekbe bu mertebede kavi-yi himmet olup aktâr-ı arzı gemiler ile geşt ü güzâr [gezip tozma] ve muhît-i şarkî ve garbîde niçe dâr u diyâra musallat olup aldılar” diyerek coğrafya bilgileri sayesinde geniş topraklara sahip olduklarını söylemektedir.⁴⁸ İslam milletleri özellikle de Osmanlı Devleti ise, “Asya kıt'asından dest-i tetâvül [uzatılan eli] çekip ayağı uzatmadan kalmışlar iken yine ol tâ'ife-i bed-cibillet [kötü huylu taifeler] şarka yol bulup ol cânibde aksâ-yı imârete [bayındırlığın en ilerisi] vâsıl ve Çin ve Hind ve Sind benderlerine [liman] zafer bulup nice yerleri alup zabt itmekle mütesellî oldular. Ve muhît-i şarkîde nice nice mechûlü'l-ahvâl cezîreler [bilinmeyen yerler, adalar] bulup havza-yı tasarruflarına idhâliyle kuvvet buldular.”⁴⁹ Müteferrika burada bir yandan Osmanlı'nın Avrupa'dan elini ayağını çekmesini diğer yandan ise 19. yüzyılın başında büyük güç oluşturarak dünyada söz sahibi olmaya

⁴⁴ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 4b.

⁴⁵ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 13a.

⁴⁶ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 27a.

⁴⁷ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 17a.

⁴⁸ Müteferrika'nın eserinin tema ve ifade olarak Katip Çelebi'nin eserlerine benzediği dikkat çekmektedir. Bu tespit Müteferrika'nın Katip Çelebi'den etkilendiğini ve yararlandığını gösteren verilerdir. Çok sayıdaki benzerliklerden birisi de Katip Çelebi'nin yukarıda da bahsedilen *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* adlı eserindeki şu ifadelerdir: “Fırak-ı Nasara bir millet iken ruy-ı zemînde münteşir olup bir mertebe çoğaldı ki sa'ir tevaif u milel sevâdına [diğer topluluklar ve milletlerin çokluklarına] bedel olmağa yaklaşıb aktâr-ı arzı gemilerle geşt u güzâr eyleyüb [gezip dolaşıp] muhit-i şarkî ve garbî nice dar u diyara musallat olub aldı.” (Katip Çelebi, *İrşâdü'l-hayara*, 37).

⁴⁹ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 17b.

çalışan sömürgeci güçlere dikkat çekmektedir.⁵⁰ Bilindiği gibi 16. yüzyılda Portekiz ve İspanya dünyada büyük topraklar elde ederek sömürge imparatorlukları kurmuşlardı. Bunları Hollanda, İngiltere ve Fransa takip etmişti. Ancak Kraliçe Elizabeth (1533-1603) zamanında hızlanan sömürgecilik faaliyetleri Müteferrika'nın yaşadığı yıllarda İngiltere'yi dünyanın en önemli sömürgecisi haline getirmişti. 19. Yüzyılda İngiltere'nin sömürgeleştirdiği toprak 35 milyon kilometrekareyi bulurken, Fransa 12,5 milyon kilometre kare toprak sömürgeleştirmişti. Daha sonra bu yola Almanya ve İtalya'da dahil olmuşlardı.

İslam ahali ise Batılıların dünyada yaptıklarından habersiz bir şekilde yaşayarak, onların İslam aleminin yakınlarında güçlenmesine ve Osmanlı Devleti'ne daha fazla düşmanlık edebilmesine göz yummuşlardır. Hulasa, Batılıların “her birinin âyin-i bed-sülûkü [kötü yollarının merasimleri] ve maktûr ve mikdârı ve keyfiyet ahvâli [halleri sayıları ve güçleri] bilinmek ehemmiyet-i mehâmından gaflet olunmağla [önemli şeyleri bilinmemekle] şirzime-i kalîle [küçük bir topluluk] iken kesretlerine; mağlûb ve makhûrlar [yenilmiş, mahvolmuş] iken galebelerine; bir iklimi mahsûrlar [hapsedilmiş] iken âleme intişârlarına” yol açılmıştır. Ayrıca son zamanlarda Osmanlı ordusuna galebe etmeye başlamaları onların ahvallerini öğrenmek ve ona göre hareket etmek zorunlu olmuştur.⁵¹

Müteferrika'nın dikkat çektiği üçüncü konu dünyayı ve kendini tanımadır. Başarı için “bir devlet kendi hâlini ve kudret ve miknetini ve aczini dahi fehm ü idrâk eylemek lâzımdır” Hatta kendini tanımanın önemi hakkında denilmiştir ki, “fil kuvvetini idrak eylese, fil-ban-ı nâ-tûvâna [güçsüze] râm olmazdı. At kendisini bilse, fâris-i âciz [aciz bir biniciye] ve bi-rahme [acımasız] merkeb olmazdı. Şütür [deve] sermest [sarhoş] hâlinden bîdâr olsa, ilin bârın çeküp katâr katâr bir hımâra tâbi olup yedirmezdi.” İşte bunun gibi küffar askerinin bir müddetten beri Osmanlı askeri ile mücadele ve savaşmayı göze alması, düşmanını tanımalarından dolayıdır. Öte yandan Müslümanların kendilerini ve düşmanlarını tanımamaları düşman karşısında sıkıntı yaşamalarına neden olmaktadır denilmektedir.⁵²

Vurgulanan dördüncü nokta, Batı'daki gelişmeler öğrenildiğine göre ne yapılması gerektiği üzerinedir. Düşmanın bu üstün hali ortada olduğuna göre basiretle davranmak gerekiyor. Bu da Batı'nın üstün taraflarını almaktır. Yani “hâl u ahvâl-i düşmandan habîr ü âgâh [düşmanın özelliklerini bilerek] ve tertîb-i garîb [bilmediğimiz düzenlemeleri] ve nizâm-ı cedîd [yeni düzeni] ile acîbü'l-esâs bedî'ü'l-bünyân [değişiklikleri esas alan güzel bir yapı] ihdâs”⁵³ etmek gerekmektedir. Avrupa'daki gibi nizam-ı cedit askeri kurarak, düşmanın savaş hileleri öğrenilmelidir. Bunun sonucunda da Avrupa'nın İslam dünyasını istila etmesi, İslam diyarlarının darü'l-küfre ilhak edilmesi önlenmelidir.⁵⁴ Avrupa'da tecrübe edildiği gibi nizam-ı ceditte göre ordusunu düzenleyen ve askerini yeni savaş aletleri ile donatan küçük büyük bütün devletler savaşta galip olmuşlardır. Tembellik gösterenler mağlup olarak başkalarına mahkum olmuşlardır.⁵⁵ Bunun içinde geri kalmamak için Osmanlı kendini yenilemelidir. Geçmiş dönemde Hıristiyanlar kılıçla savaşta yeterince başarılı olamazken, Müslümanlar bütün dünyada zaferler kazanıyorlardı. Bu durumdan Hıristiyanlar dehşete düşüyorlardı. Bu eksikliklerini gidermek için top, tüfek ve cephanelerini geliştirerek ordularını düzenlediler. Bu gelişmeden sonra Nasara askerleri cesaret kazanarak firar etmekten vazgeçtiler.⁵⁶

⁵⁰ Müteferrika'nın kullandığı benzetmeler ve ifadeler Katip Çelebi ile büyük benzerlik gösterdiğini doğrulayan yerlerden birisi de burada dikkat çekmektedir. Bu anlamı Katip Çelebi şöyle ifade ediyordu: “Devlet-i Osmaniyye edâmallahü te ‘ala zuhur ideli canlarına ot tıklıp dest-i tetavülü çeküb Asya memalikhine ayak uzatmadan kaldılar”, (Katip Çelebi, *İrşadü'l-hayara*, 38).

⁵¹ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 17b.

⁵² Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 33b.

⁵³ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 18a.

⁵⁴ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 18b.

⁵⁵ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 21b.

⁵⁶ Müteferrika, *Usûl'ül-hikem*, 28a.

Müteferrika yukarıdaki bilgilerden de anlaşıldığı gibi Batı'nın her açıdan geliştiğini ve Osmanlı Devleti'nin de gelişmek için onlar gibi olması gerektiğini vurgulamaktadır. 18. yüzyılın başlarında bu metin yazıldığında, aslında hükümdarlarda ülkenin içindeki sıkıntıların giderilebilmesi Batı'yı incelemek ve onlardan faydalanmak gerektiğine inanıyorlardı. Hatta III. Ahmed Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'yi Paris'e sefir olarak gönderirken, Avrupa ahvaline dair bilgiler getirmesini istemişti. Bu durum Müteferrika'nın eserini yazdığı dönemin özelliklerini göstermektedir.

“Hukuk-ı İnsan Tabir Ettikleri Beyanname-i Tuğyan”

İnceleyeceğimiz üçüncü metin Reisülküttap Atıf Efendi'nin *Muvazene-i Politikaya Dair* adlı layihasıdır. Bu layiha 1878 (1294)'te Süleyman Efendi Matbaası'nda basılan *Tarih-i Cevdet*'in üçüncü cildinin ekleri arasında yer almaktadır.

Eserin müellifi olan Reisülküttap Ahmed Atıf Efendi, Üsküdar aktarlarından Çankırılı Osman Dede'nin oğludur. Vakur nüktedan ve muktedir bir zat olan Ahmed Efendi, amedcilikte yetişerek reisülküttap olarak atandı. 1798'de Mısır seferinde Rikâb-ı Humâyun riyasetine tayin edildi.⁵⁷

18. yüzyılın sonlarında Batı'daki gelişmeler hakkında bilgi veren önemli bir metin de Reisülküttap Atıf Efendi'nin *Muvâzene-i Politikaya Dair* başlıklı layihasıdır. Müteferrika'dan yaklaşık 70 yıl sonra yazılmıştır. Atıf Efendi bu layihayı gazetelerde Toulon Limanı'nda büyük savaş hazırlıkları yapıldığı, Fransa'nın Mısır'a sefer düzenleyeceği haberleri çıkması üzerine yazmıştı.⁵⁸

Bu layiha yazıldığı zaman Fransız İhtilali'nin üzerinden yaklaşık 7 yıl geçmişti. Bu zaman zarfında Fransa ihtilal fikirlerini yaymak için bütün Avrupa ile savaflara tutuşmuştu. Napolyon Savaşları dediğimiz bu savaşlar yaklaşık çeyrek asır sürmüştü. Savaşın ilk yıllarında bu layihanın da yazıldığı dönemde Fransa Avrupa'da üstünlük kurmaya başlamıştı. Ayrıca Osmanlı topraklarını da tehdit eder hale gelmişti. Yayınladığı bildirimlerle Adriyatik kıyılarında Osmanlı tebaası olan Rum ve Bulgarları bağımsız olmaları için teşvik ediyordu. Bu yaklaşım ihtilalin ruhuna uygundu. Halk hareketi olan Fransız İhtilali dünyadaki halkları bağımsızlık ve hürriyet için kışkırtıyordu. Atıf Efendi layihasını böyle bir ortamda yazdı. Esasen Atıf Efendi bu layihasında Fransa tehlikesine karşı, Rusya ve Avusturya ile ittifak yapılmasının uygun olacağını yazıyordu. Ancak metin sadece bu siyasi olaya münhasır değildir. O dönemde Osmanlı bürokrat ve aydınlarının Fransa'ya nasıl baktığını göstermesi bakımından da önemli bir metindir.

Atıf Efendi layihasında ilk vurguladığı konu Fransız İhtilali'nin mahiyetine dair tespitleridir. Ona göre birkaç yıl önce meydana gelen Fransız İhtilali etrafa “şer ve fitne” ateşi yaymıştır. “Fesad-ı sinin-i vefireden beru [ihtilalin olduğu yıldan beri] melain-i melahidenin tasavvur gerdesi [alçak dinsizliğin planlanmasının vesilesi] olup ikazına fırsat beyn oldukları bir fitne-i naim [uyutma fitnessi] olduğu erbâb-ı vukuf indinde malum”dur. Şöyle ki: Atıf Efendi “zındık” diye tanımladığı Voltaire, Rousseau ve çağdaşı Batılı filozofların peygamberlere kötü söz söylediklerini “seb-i hazerât-ı pak damenân-ı enbiya [Peygamberlerin temiz eteklerini kötölemek] ve kadh ü zem [ayıbını söyleme, yeme]”, dünya devletlerinden bütün dinleri kaldırmak “mülûk-i kübradan cem-i edyânı ref ve ilga” istediklerini vurgulamaktadır. Ayrıca eşitliği güzel gösteren ve cumhuriyeti ima eden sözlerle, “Bütün yeniler güzeldir” diyerek, “fesad-ı maraz-ı firengi” [Bir Avrupa hastalığı olan fesat] ile çocuk ve kadınlara kadar toplumu ifsad ettiklerini belirtmektedir.⁵⁹ Buradan Fransız İhtilali ile ilgili şu tespitleri ortaya koymaktadır: 1. Dinsizliği yaymak istiyorlar. 2. Voltaire ve Rousseau gibi ihtilalin öncü entelektüelleri zındık dinsizlerdir. Bunlar peygamberleri eleştirmektedirler. 3. İhtilal

⁵⁷ Danişmend, *İzahlı*, C.V., 352.

⁵⁸ Kuran, “Fransız İnkılabı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi”, 737.

⁵⁹ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 311.

neticesinde bütün dünyadan dinleri kaldırmak istemektedirler. 4. Eşitliği güzel göstererek cumhuriyet idaresini övmektedirler. 5. Bütün yeniler güzeldir diyerek yenilikleri cazip göstermeye çalışıyorlar. 6. Çocukları ve kadınları ifsad ediyorlar.⁶⁰

İkinci vurgulanan konu dini kurumların kaldırılmasıdır. İhtilalciler [Güruh-ı mekruhe], ihtilalin şiddetli zamanında kiliselerin kapatılmasından, ruhbanların tard ve katledilmesinden, din ve mezhebin kaldırılmasından rahatsız olmamışlardır. “Saadet-i kamile-i dünyeviyye” için “müsavat ve serbestiyet”e can atmışlardır.⁶¹

Üçüncü vurgulanan konu her devlet bir dini esas almasına rağmen, ihtilalciler devletlerin dinle bağlantısını kesmek istemektedirler. Beldelerin asayışı ve toplumun kontrol altında tutulması sadece siyaset ile olmaz, aynı zamanda kalplerde Allah korkusuna ve ahiret inancına ihtiyaç vardır. Bu nedenle bütün devletlerin batıl ya da hak bir dini vardır. Buna rağmen Fransa’da zuhur eden bu fitne fesat erbabı geçmişte hiç görülmedik bir biçimde [na-mesbuk vech üzere] geleceği de hiç düşünmeden dinsizliği ilan etmişlerdir. Avam-ı nasdan Allah korkusu ve ahiret inancı kaldırıp, ahlaksız davranışları mübah görerek, ar ve namusu yok ederek Fransız halkını dört ayaklı hayvan [behayim] yerine koymuşlardır.⁶² Devletlerin idamesi ve toplumun huzuru için gerekli olan dinin devletle ve toplumla münasebeti kesilmek istenmektedir.

Dördüncü konu Fransızların ihtilalle ortaya çıkan düşünce ve yaşayışlarını bütün dünyaya yaymak istemeleridir. Fransızlar, bu inançsız ve gayriahlaki uygulamalarla yetinmeyip her yerde kendileri gibi nefislerine uyan insanlar bularak, fikirlerini yaymaya çalışmışlardır. Diğer devletler kendi düzenlerini korumak için ülkelerini savunmak zorunda kalmışlardır. Bu arada insan hakları denilen (hukuk-ı insan tabir ettikleri) “isyankarlık beyannamesini” (beyanname-i tuğyan) bütün dillere tercüme ettirerek her tarafa dağıtmışlardır. Böylece ümmetin ve tabi milletlerin isyan etmelerine davet çıkarmışlardır.⁶³ Atıf Efendi burada Napolyon Savaşları’nın bütün dünyayı tehdit eden durumundan şikayetçi olmaktadır.

Atıf Efendi’nin layihasının kalan kısmında daha çok siyasi mülahazalarda bulunulmuştur. Fransa Napolyon Savaşları’nda bütün Avrupa hatta Osmanlı Devleti ile savaşırken amacının Fransa’nın toprak bütünlüğünü korumak ve cumhuriyeti tesis etmek demiştir. Ancak durmadan diğer devletlere saldırdığından bu ülkeler kendilerini korumak için Fransa ile ittifaka, girmek zorunda kalmışlardır.⁶⁴ Atıf Efendi Avrupa devletlerinin Fransa tarafından işgal ve ilhak edilmelerini anlattıktan sonra, sözü Osmanlı Devleti’ne getirir. Fransa’nın Osmanlı Devleti için de tehlike olduğunu belirttiikten sonra şu genel çerçeveyi çizer: “Her devletin iki nevi mesleği olmak lazımdır. Biri kaffe-i ef’al-i harekette esas ittihaz olunan meslek-i daimidir. Biri mukteza-ı vakt-i hale nazaran bir müddet için ittihaz olunan meslek halidir. Devlet-i Âliyye’nin daimi mesleği mevki hasebiyle tabii düşmanları olan Rusça ve Nemçe devletlerinin tezayüd-i kuvvetlerini men etmek ve onların kuvvetine iras-ı kesr edebilecek tabii dostu olan devletlerle mürtabit olmaktır.”⁶⁵ Şimdi Fransa’nın bu yayılmacı politikaları olduğundan yapılması gereken ona karşı tedbir almaktır. Bu acil durum geçince yine sürekli politikalarına geri dönmek gerektiğini belirlemektedir.

⁶⁰ İlginç bir şekilde bu anlam ve deyim aynen denilecek şekilde Tarih-i Hind-i Garb’de geçmektedir: “...Pes li külli ceddidin lezzetün muktezâsinca dil-l meyyal misâl-l âb ol suya akdı ve keşti-l hatir ol bahrde lenger bıraktı.” (*Tarih-i Hind-i Garb-i veya Hadis-i Nev*, 33).

⁶¹ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 311.

⁶² Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 311.

⁶³ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 312.

⁶⁴ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 312.

⁶⁵ Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, 337.

Reisülküttap Atıf Efendi'nin bu layihası “Batı bilgisi”nin Osmanlı'ya olumsuz bakış açısı ile girmesinin örneklerinden birisidir. Ancak dönemin siyasi olaylarının da etkisi ile Osmanlı Devleti'nde her zaman olan muhafazakar kesimin argümanlarına sahip çıkmış olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada siyasetname türünden üç metin incelenmiştir. Bu üç metinde de “Batı bilgisi”sinin Osmanlı Devleti'ne girişinin farklı yansımaları anlatılmaktadır. Yaklaşık yüzer yıl arayla yazılan bu metinlerde Batı etkisinin sürekliliği yanında Batı'ya bakış açısındaki değişimler görülmektedir. Eserlerin birincisinde şaşkınlık, ikincisinde taklit, üçüncüsünde ise nefret gözlenmektedir. İlk metin olan Hasan El Kafi'nin *Usûlü'l-hikem fî nizâmi'l-âlem*'de Batı'nın üstün yanının görülmesinin şaşkınlığı vardır. Ayrıca Avrupalı askerler bu silahları kullanarak başarılı olmuşsa, biz de benzer silahları kullanarak onlara karşı başarı kazanabiliriz denilerek üstünlük psikolojisinden henüz kopulmadığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım korku ile beraber ümidin de var olduğunu gösteriyor. Bu yaklaşıma rağmen Kafi'nin erken bir dönemde bu tespitleri yapmış olması Batı etkisinin Osmanlı'ya girişine dair düşünülmesi gereken bir konu olarak görülmelidir. İkinci eser olan Müteferrika'nın *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* adlı eserinde “Batı bilgisi”nin alınması zorunluluk olarak sunulmaktadır. Kuşkusuz bu yaklaşım 18. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde görülen genel eğilimlerle, hatta Müteferrika'nın Avrupa kökenli bir Müslüman olmasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Müteferrika “Batı bilgisi”ni rehber yapmadan gelişmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Üçüncü eser olan Reisülküttap Atıf Efendi'nin *Muvazene-i Politikaya Dair* layihasında “Batı bilgisi” Osmanlı kültürüne aykırı unsurlar içeren “şer bilgiler” olarak sunulmaktadır. Bu yorumlarda dönemin siyasi olaylarının da etkili olduğu muhakkaktır. Fransa'nın saldırgan tutumlarının endişe ile izlendiği bir dönemde yazıldığı için “Batı bilgisi” diyebileceğimiz kavramlardan olumsuz olarak söz edilmektedir. Aynı kavramlar başka Osmanlı entelektüellerinin gazete ve kitaplarında olumlu çağrışımlar yaptığına göre, bu yorumlar Atıf Efendi'nin o yıllardaki siyasi pozisyonundan ve dahil olduğu grubun özelliğinden kaynaklandığı söylenebilir. Bütün bu tespitler bu üç eserin de Osmanlı'nın modernleşmesinin kodlarını içermesi bakımından önemli ipuçları taşıdığını göstermektedir. Tarihsel gelişimin özelliklerini anlamak açısından dikkat çeken noktalardan birisi de ilk eserde olaylardan, ikincisinde tarihsel olgudan üçüncüsünde ise ideolojik konulardan söz edilmesidir. Bu gelişim Osmanlı modernleşmesinin tarihsel süreç içinde Batı'yla ilişkisinin boyutlarını açıklamak bakımından dikkat çekicidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Adaloğlu, Hasan Hüseyin, “Siyâsetnâme”, *DİA*, 37, 306-308.
- Afyoncu, Erhan, “İbrahim Müteferrika”, *DİA*, 21, 324-327.
- Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Ahmed Cevdet, *Tarih-i Cevdet*, Cild-i Sâlis, Süleyman Efendi Matbaası, 1294.
- Arıkan, Zeki, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi”, *DİA*, 43, 551-552.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C.V, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Demir, Uğur, “XVIII. Yüzyılda Kaleme Alınan Avrupa Layihalarında Almanya'ya Dair Bilgiler”, *Marmara Türkiye-Almanya Araştırmaları Dergisi*, 4, 1-2 (2015), 1-29.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Katip Çelebi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul tarihsiz.

- Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, Müt. Tevfik, İstanbul 1287.
- Hasan El Kafi, *Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem*, tarihsiz.
- Hourani, Albert, *Avrupa ve Orta Doğu*, Yöneliş, İstanbul 2001.
- Howard, Douglas A., “Osmanlı Nasihatnâme Türleri ve Mit”, *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, 185-222.
- İbrahim Müteferrika, *Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-ümem*.
- İpşirli, Mehmet, “Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-Âlem*” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11 (1979-1980), 239-278.
- Kâtip Çelebi, *Târih-i Frengi Tercümesi*, Haz. İbrahim Solak, Palet Yayınları, Konya 2010.
- Katip Çelebi, *Müntehab-ı Bahriyye, Akdeniz ve Ege'nin Tarihi Coğrafyası*, 1645-1646, Nadir Eserler Kitaplığı, İstanbul 2018.
- Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2010.
- Katip Çelebi, *İrşâdü'l-Hayârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* (Katip Çelebi'nin Yunan Roma ve Hristiyan Tarihi Hakkındaki Risalesi) Haz. Bilal Yurtoğlu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını: 416, Ankara 2012.
- Keskintaş, Orhan, “Osmanlı Devleti Döneminde Yazılan Siyasetnamelerde Adalet, Ahlak ve Nizâm Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme” Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara 2016.
- Kuran, Ercüment, “Fransız İnkılabı'nın Türk Düşünürlerine Etkisi (1789-1922)”, *Erdem*, Aydın Sayılı Özel Sayısı-II, 9 (1996), 737-742.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- Lewis, Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, W.W. Norton&Company, London 1982.
- Ölmez, Adem, *Modern Osmanlı Ordusunda Alaylılar ve Mektepliler*, İz Yayınları, İstanbul 2017.
- Öz, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde*, Dergah Yayınları, İstanbul 2019.
- Sarıbıyık, Mustafa, “Hasan Kâfî Akhisarî'nin ‘Usûlü'l-hikem fî Nizami'l-Âlem’ Adlı Eseri Üzerinde Bir Tedkik”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Konya 1989.
- Şen, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fî-Nizamü'l-Ümem*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the America)*, The Historical Research Foundation-İstanbul Research Center, İstanbul 1987.
- Tarih-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nev (A History of the America)*, Tarihi Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul 1999.
- Ülken, Hilmi Ziya, “Katip Çelebi ve Fikir Hayatımız”, *Katip Çelebi Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler*, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Ünsal, Coşkun, “İbrahim Müteferrika, Usûlü'l-hikem fî Nizâmü'l-ümem (İnceleme-Metin)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul 2018.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.